

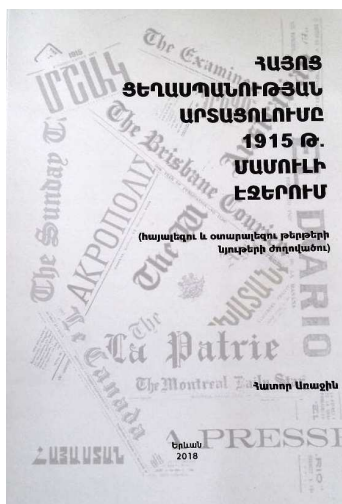
---

---

Հայոց ցեղասպանության արտացոլումը 1915 թ. մամուլի էջերում (հայալեզու և օտարալեզու թերթերի նյութերի ժողովածու), հատոր առաջին, *Երևան, “Դարույթ” երիտասարդական հասարակական կազմակերպություն, 2018, 618 էջ:*\*

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, հայալեզու մամուլ, օտարալեզու մամուլ, 1915 թ., Արևմտյան Հայաստան, Օսմանյան կայսրություն:

*2015 թ. Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումները համա-*



*կարգող պետական հանձնաժողովի կողմից ստեղծվեց հատուկ կայք՝ [www.armeniangenocide100.org](http://www.armeniangenocide100.org), որի կարևորագույն նպատակներից մեկը միջազգային հանրությանը XIX դարավերջին և XX դարասկզբին հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության վերաբերյալ օբյեկտիվ փաստեր ու տեղեկատվություն ներկայացնելն էր: Դրանից էլնելով՝ ՀՀ նախագահի աշխատակազմի կողմից հասարակական կազմակերպություններին տրամադրվող դրամաշնորհային ծրագրի և “Հայաստանի երիտասարդական հիմնադրամի” հայտարարած մրցույթի շրջանակներում “Հայրենյաց հավատամք” հասարակական կազմակերպությանը վստահվեց Հայոց ցեղասպանության ականատեսների ու վերապրողների հուշագրություններով,*

*ինչպես նաև 1915 թ. հայալեզու և օտարալեզու մամուլի նյութերով նշված կայքը 2015 թ. ընթացքում ապահովելու պատասխանատու գործը: Ծրագիրն իրականացնող հետազոտական խմբում ընդգրկվեցին ինչպես հանրապետության ակադեմիական հաստատությունների, մասնավորապես՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների գիտաշխատողներ, այնպես էլ այդ հարցերով տարիներ շարունակ զբաղվող մասնագետներ:*

*Հետազոտական խմբի անդամները ծրագրի իրականացման ժամանակ արդեն իսկ գիտակցում էին, որ կայքի գործադրումը տեղեկատվական-քարոզա-*

---

\* Ընդունվել է տպագրության 08. II. 2019 թ.:

կան նպատակ է հետապնդում, ուստի դրա ավարտից անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղան տարբեր աղբյուրներից հավաքված՝ 1915 թ. մամուլի նյութերը ընթերցող հանրությանը մեկ ժողովածուով ներկայացնելու գործին: Հարկ է նշել, որ նախկինում նման աշխատանքներ արդեն կատարվել էին: Մի շարք հետազոտողներ առանձին ժողովածուներում ամփոփել են որոշ պարբերականների կամ կոնկրետ երկրների պարբերականների տարբեր տարիների նյութեր. օրինակ՝ 1985 թ. Կանադայի Հայ ազգային հանձնախմբի կողմից հրատարակվեց 1915–1916 թթ. կանադական մամուլի նյութերի ժողովածու, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանությանը<sup>1</sup>: Հիշատակման է արժանի Վ. Մխիթարյանի և Վ. Օհանյանի կազմած սովորաձավալ՝ մամուլի ժողովածուի առաջին հատորը, որն ամփոփում է “The New York Times”-ի 1890–1914 թթ. նյութերը<sup>2</sup>: Արժեքավոր են Ռ. Քլոյանի աշխատասիրությամբ կազմված երկու ժողովածուները, որոնցից առաջինում ամփոփված են “The New York Times”-ի և որոշ այլ պարբերականների՝ մինչև 1922 թ.<sup>3</sup>, իսկ երկրորդում՝ 1915–1922 թթ. ամերիկյան մամուլի նյութերը<sup>4</sup>: Այս ուղղությամբ լուրջ աշխատանք է կատարել նաև Կ. Պետլիկյանը, որի կազմած ժողովածուներից առաջինը ներառում է “Halifax Herald” պարբերականի 1894–1922 թթ.<sup>5</sup>, իսկ հետագայում հրատարակված երկհատոր ժողովածուի մեջ ամփոփված են 1914–1923 թթ. բրիտանական մամուլի նյութերը<sup>6</sup>: Ա. Կիրակոսյանի կազմած ժողովածուն էլ ներառում է համիդյան կոտորածների շրջանի՝ 1894–1896 թթ. ամերիկյան մամուլի նյութերը<sup>7</sup>: Ներկայաց-

<sup>1</sup> Տե՛ս The Armenian Genocide in the Canadian Press, vol. I: 1915–1916. Montreal, Armenian National Committee of Canada, 1985.

<sup>2</sup> Տե՛ս Armenians at the Twilight of the Ottoman Era. News Reports from the International press, vol. I, “The New York Times”, 1890–1914. Comp. and ed. by Vosgan Mekhitarrian, rev. Van Ohanian. Published by Genocide Documentation and Research Center, 2011.

<sup>3</sup> Տե՛ս The Armenian Genocide – First 20th century Holocaust: the 1915 events in Turkish Armenia, 1914–1916 as reported in “The New York Times”, and various periodicals of the time... with selected entries to 1922, comp. by R. D. Kloian, Fresno, 1981.

<sup>4</sup> Տե՛ս The Armenian Genocide: News accounts from the American press, 1915–1922, comp. by R. D. Kloian, Berkeley, California, 1985.

<sup>5</sup> Տե՛ս Heralding of the Armenian Genocide: Reports in the “Halifax Herald” 1894–1922, comp. by K. M. Petlekian, Halifax, 2000.

<sup>6</sup> Տե՛ս The Times of the Armenian Genocide: Reports in the British Press 1914–1923, vol. I, II, edited by K. M. Petlekian, Beirut, 2013.

<sup>7</sup> Տե՛ս The Armenian massacres, 1894–1896. U.S. media testimony, ed. and with an introd. by A. Kirakosian, Detroit, 2004.

վել են նաև մամուլի՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող առաջին էջերի բնագրերի լուսապատճենները<sup>8</sup>:

Ինչևէ, առաջին անգամ է, որ փորձ է կատարվել մեկ ժողովածուի մեջ ամփոփել Հայոց ցեղասպանության խորհրդանշական տարեթվի՝ 1915-ի՝ ոչ միայն հայալեզու, այլև օտարալեզու մամուլի նյութերը: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ տարվա ամբողջական, հատկապես՝ օտարալեզու մամուլի նյութերի հավաքագրումը մեկ ժողովածուի մեջ չափազանց դժվար, եթե չասենք անիրագործելի խնդիր է՝ ոչ միայն այդ նյութերի դժվար հասանելի լինելու, այլև դրանց առկայության մասին երբեմն պատկերացում չունենալու պատճառով:

Ժողովածուում զետեղված 1915 թ. հայալեզու մամուլի նյութերը տեղեկատվական հսկայական շտեմարան են, որոնք արխիվային վավերագրերի կողքին, հիրավի, սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն: Այլ աղբյուրների և ուսումնասիրությունների հետ հայալեզու մամուլի նյութերը համադրելու պարագայում հեշտությամբ կարելի է վերականգնել 1915 թ. ընթացքում հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացված հանցավոր քաղաքականության ամբողջական պատկերը՝ ծավալն ու ժամանակագրությունը (անշուշտ, հաշվի առնելով մամուլի նյութերի ամսաթվերի, հին տոմարով լինելու հանգամանքը):

Ժողովածուում ընթերցողը կարող է ծանոթանալ հայալեզու 23 անուն թերթերի՝ Թիֆլիսում լույս տեսած «Մշակ»-ի, «Հորիզոն»-ի, «Հովիտ»-ի, «Համբավաբեր»-ի, «Հայրենիք»-ի, «Վան-Տոսպ»-ի, Ալեքսանդրապոլի «Գավառի ձայն»-ի, Բաքվի «Արև» – «Արեգ»-ի և դրա հավելվածի, Վանի «Աջխատանք»-ի ու «Վան-Տոսպ»-ի, Կ. Պոլսի «Ավետաբեր»-ի, Երևանի «Նոր մամուլ»-ի, Շուշիի «Փայլակ»-ի, Կահիրեի «Հուսաբեր»-ի և Ալեքսանդրիայի «Արև»-ի, Աստրախանի «Բանբեր»-ի, Սոֆիայի «Հայաստան»-ի, Մարսելի «Արմենիա»-ի, Բոստոնի «Ազգ»-ի ու «Հայրենիք»-ի, Ֆրեզնոյի «Ասպարեգ»-ի և վերջապես, Թիֆլիսի «Տարազ» ու Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրերում օր առ օր ներկայացված նյութերին: Դրանցում պահպանվել է բնօրինակների ուղղագրությունը, այդ իսկ պատճառով աշխատանքում տարբեր թերթերի ուղղագրությունների և գրելաոճի միջև տարբերություններ են նկատվում:

Հայալեզու մամուլի օրգանների դասակարգման հարցում կազմողներն առաջնահերթությունը տվել են այն թերթերին, որոնք 1915 թ. ընթացքում անխափան լույս են տեսել և աչքի ընկել հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ նյութերի առատությամբ: Այս տեսակետից, մասնավորապես, առանձնանում են «Մշակ»

<sup>8</sup> Տե՛ս Հ. Դեմոյան. Հայոց ցեղասպանության լուսաբանումը համաշխարհային մամուլի առաջին էջերին, Երևան, 2015:

և «Հորիզոն» թերթերը, որոնք ավելի շուտ էին ստանում համապատասխան տեղեկությունները և, հետևաբար, ավելի արագ արձագանքում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Հասկանալի է, որ հարյուր տարի առաջ հաղորդակցության միջոցների զարգացած չլինելու պատճառով տեղեկություններն ուշ էին հասնում աշխարհագրորեն ավելի հեռու գտնվող վայրեր, ուստի, այնտեղ հրատարակվող թերթերն էլ համեմատաբար ուշ էին արձագանքում ավելի վաղ տեղի ունեցած դեպքերին: Այս առումով թերթերի դասակարգման հարցում կազմողների կողմից որպես երկրորդ չափանիշ է ընդունվել իրադարձությունների էպիկենտրոնից՝ Արևմտյան Հայաստանից, դրանց հրատարակման վայրերի աշխարհագրական հեռավորությունը:

Բնական է, որ հայերի զանգվածային բնաջնջման վերաբերյալ հատկապես հայալեզու մամուլի առատ տեղեկատվությունն ողջ ծավալով հնարավոր չէր ներկայացնել, ուստի կազմողները նշված թերթերից նյութերը բերել են քաղվածաբար: Մակայն այդ պարագայում էլ ժողովածուն բավական մեծ ծավալ է ստացել՝ ինչից ելնելով այն ժամանակագրորեն բաժանվել է երկու հատորի, որոնցից առաջինն ընդգրկում է 1915 թ. հունվար-օգոստոս ամիսների հայ և օտարալեզու մամուլի նյութերը:

Նյութերի ընտրության հարցում կազմողներն առաջնորդվել են կոնկրետ հիմնահարցերով ու թեմատիկայով: Ուշադրության կենտրոնում են եղել ոչ միայն թուրքական իշխանությունների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ ծրագրված հանցավոր քաղաքականության գործադրմանը, նրա զանգվածային ունեզրկմանն ու թալանին վերաբերող հողվածները, այլև գաղթականության սուկայի վիճակը նկարագրող, դեպի Արևելյան Հայաստան գաղթի ու այնտեղ նրանց խնամելու և ապաքինելու հարցում առաջացած խնդիրներին վերաբերող նյութերը: Առանձնահատուկ կարևորություն է տրվել նաև դժոխային պայմաններում հայտնված հայ ժողովրդի մաքառմանն ու իր ապրելու իրավունքի համար պայքարին նվիրված հողվածներին: Մասնավորապես՝ մամուլից ընտրողաբար քաղվել են այն նյութերը, որոնք նվիրված են արևելահայության, հայ հասարակական կազմակերպությունների ու տարբեր կառույցների կողմից գաղթականության վիճակը բարելավելուն ուղղված ջանքերին: Բացի այդ, առանձնացվել են հայության ինքնապաշտպանական մարտերին, գաղթականությանը փրկելուն ուղղված՝ հայ կամավորական ջոկատների գործունեությանը նվիրված նյութերը:

Հայալեզու թերթերի հրապարակումներում կարելի է հանդիպել ազգային, կուսակցական գործիչների՝ Արշակ Վռամյանի (Օ. Դերձակյան), Միքայել Վարանդյանի, Արամ Մանուկյանի, գորավար Անդրանիկի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, Ջաբել Եսայանի, Միմոն Վրացյանի, Լիպարիտ Նազարյանցի, Շավարշ Մի-

աաքյանի, Վահագն Քրմոյանի, Ռուբեն Զարդարյանի և այլ երախտավորների հողավածներն ու կոչերը, դիտարկումները, որոնք ոչ միայն ներկայացնում են օրվա իրավիճակը, այլև փաստերի հիման վրա արդեն տեղի ունեցած դեպքերի պթափ վերլուծություններ են:

Աշխարհագրական սկզբունքը կիրառվել է նաև օտարալեզու մամուլի նյութերը դասակարգելիս. հայալեզու թերթերի նյութերից հետո ներկայացվել են ռուսալեզու, այնուհետև՝ վրացերեն, պարսկերեն և հունարեն թերթերի, ապա՝ անգլալեզու, ֆրանսալեզու, իսպանալեզու և գերմանալեզու մամուլի նյութերը:

Ռուսալեզու մամուլից ներկայացվել են 7 անուն թերթ՝ «Кавказ», «Кавказское слово», «Кавказская мысль», «Русские ведомости», «Заря», «День», «Эриванскія объявленія» ու «Вестник Европы» հանդեսի նյութերը: Վրացական մամուլից առանձնացվել են «Մախալխո փուրցելի» և «Մաքարթվելո» թերթերի որոշ համարներ: Պարսկական մամուլը ներկայացված են «Ռադ» և «Ասրբե Ջադիդ» թերթերի որոշ համարների, հունական մամուլից առանձնացվել են «Agoropolis» (Աթենք) և «Atlantis» (Նյու Յորք) թերթերի նյութերը:

Ժողովածուում ներկայացված անգլալեզու մամուլը կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ամերիկյան, բրիտանական և ավստրալական: Ամերիկյան թերթերի նյութերից ընդգրկվել են «The Independent» ու «The New York Times», բրիտանականից՝ «The Times», «London Free Press» և «The Manchester Guardian» թերթերի նյութերը: Անգլալեզու մամուլից քանակական առումով գերակշռում են ավստրալական թերթերը: Ժողովածուում տեղ են գտել 11 թերթի՝ Մելբուրնի «The Age»-ի, «The Argus»-ի, Սիդնեյի «The Sydney Morning Herald»-ի, «The Daily Telegraph»-ի, «Sunday Times»-ի, Լանքեսթոնի «The Examiner»-ի, Պերթի «The West Australian»-ի, «Sunday Times»-ի, Բրիսբենի «Brisbane»-ի, «The Brisbane Courier»-ի և «Telegraph»-ի նյութերը:

Ֆրանսալեզու մամուլից ժողովածուում զետեղվել են կանադական 16 թերթի՝ Մոնրեալի «Montreal Daily Star», «L'annonement», «Le Canada», «La Patrie», «La Presse», «Le Devoir», Օտտավայի «Le Droit», «Ottawa Evening Journal», Տորոնտոյի «Toronto Daily Star», «The Toronto World», Քվեբեկի «L'Action Catholique», «Berlin Daily Telegraph», Վանքուվերի «Vancouver Daily Province», «The Free Press», նաև «Manitoba Free Press», «St. Catharine's Standart» թերթերի նյութերը: Իսկ Ֆրանսիայում լույս տեսնող մամուլից ժողովածուում ընդգրկվել են «La Guerre Sociale», «Le Gaulois», «La Tribune Rnpublicaine» և «L'clair Comtois» թերթերի նյութերը:

Իսպանալեզու մամուլը ներկայացված է Բուենոս Այրեսի «La Razon», «La Nacion», «La Prensa», «Tribuna», «La Protesta», Սելիսկոյի «El Dairo» թերթերի և Ռիո դե ժանեյրոյի «La revue» ֆրանս-բրազիլական ամսագրի նյութերով:

Ինչ վերաբերում է գերմանալեզու մամուլին, ապա հարկ է նշել, որ կայգերական Գերմանիայի կառավարությունը խիստ գրաքննություն էր իրականացնում և, էլնելով Օսմանյան կայսրության հետ իր դաշնակցային հարաբերություններից, արգելում էր հայերի զանգվածային սպանությունների մասին տեղեկությունների հրապարակումը: Բացառություններից կարելի է նշել Լայպցիգի “Die Christliche Welt” թերթի՝ 1915 թ. հուլիսի 29-ի համարում տպագրված Էվալտ Շթիրի “Հայաստանը Համաշխարհային պատերազմի մեջ” հոդվածը: Դա է նաև պատճառը, որ Հայոց ցեղասպանության մասին գերմանալեզու մամուլում գերակշռում են շվեյցարական թերթերի՝ “Neue Züricher Zeitung”-ի, “Berner Tagwacht”-ի և “Volksrecht”-ի հոդվածները: Նկատենք, որ շվեյցարական մամուլի գերմաներեն, նաև ֆրանսերեն “La Sentinelle” թերթերի նյութերը քաղված են Աբել Մանուկյանի գրքից<sup>9</sup>:

Ժողովածուի նյութերի ուսումնասիրությունն ավելի դյուրին դարձնելու նպատակով հատորի վերջում թերթերի, անձնանունների և տեղանունների ցանկեր են զետեղված: Քանի որ հայալեզու թերթերի բնօրինակներում հատուկ անունները հաճախ հանդիպում են տարբեր ուղղագրություններով, ուստի շփոթմունք չառաջացնելու նպատակով անվանացանկերում դրանք միավորվել են համապատասխան անվան տակ:

Մեկ-երկու դիտարկում-նկատառում. 1915 թ. վերաբերող նյութերը բաժանվել են երկու մասի՝ առաջին հատորում՝ հունվար-օգոստոսի, երկրորդում՝ սեպտեմբեր-դեկտեմբերի: Ըստ այդմ՝ հարկ էր սույն ժողովածուի առաջին հատորի վերնագրում դա նշվեր: Ցավոք, պետք է արձանագրենք, որ ժողովածուում ներառված չեն թուրքական և արաբական մամուլի նյութերը, որոնք, անկասկած, ավելի ամբողջական կդարձնեին այս աշխատությունը: Չի կարելի բացառել նաև այն, որ օտարալեզու թերթերի՝ ժողովածուում տեղ չգտած համարներում նույնպես կարող են նյութեր լինել խնդրո առարկա հարցերի վերաբերյալ:

Ամփոփենք. ժողովածուն կազմողների՝ Գ. Մանուկյանի, Ժ. Պեօճեքեանի, Ա. Ոսկանյանի, Մ. Հովսեփյանի և թարգմանիչներ՝ Տ. Միքայելյանի ու Ա. Պեպանյանի կողմից հսկայական ու շնորհակալ աշխատանք է կատարվել, ինչի արդյունքում առաջին անգամ ընթերցողի սեղանին է դրվել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ 1915 թ. ոչ միայն հայալեզու, այլև օտարալեզու թերթերի նյութերի այս արժեքավոր ժողովածուի առաջին հատորը, որի երկրորդ հատորի հրատարակումը գտնվում է տպագրության փուլում:

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

<sup>9</sup> Տե՛ս Դոկտ. Աբել քհնյ. Մանուկեան. Հայրենիքի ազատագրութեան բանակին համոզուած զինուորները, Ժընև, 2014: